

В. І. ТИМОШЕНКО,
доктор юридичних наук

ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВІ ОСНОВИ ВЛАДИ

Одне з важливих завдань сучасної політології – дослідження проблем політичної влади, її сутності, ресурсів, тенденцій розвитку. Ці проблеми не нові. До політичної влади і влади взагалі традиційно зверталися політики, філософи, соціологи, психологи, юристи, публіцисти, – всі, хто досліджував або реалізовував владу. Адже в найширшому розумінні влада – це здатність підкоряти своїй волі когось або щось; можливість управляти та розпоряджатися діями інших людей, домагатися від них виконання певних рішень, наказів, розпоряджень¹. Тільки повне і всебічне усвідомлення сутності влади, її бага-

томанітності, ролі і значення дасть можливість організувати політичну владу оптимально прийнятно і вдало для всіх і кожного.

Основу наукових досліджень проблем влади заклали ще класики політичної думки Платон, Арістотель, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Г.В.Ф. Гегель та ін. Згодом у політологічній, соціологічній, філософській літературі склалися кілька підходів до трактування політичної влади, найголовнішими серед яких є біхевіористський, інструменталістський, телеологічний, структуралістський, конфліктологічний, реляціоністський.

У процесі дослідження проблем влади висувалися різні, нерідко суперечливі трактування її генези і природи, методології аналізу, взаємозв'язку з іншими суспільними явищами. Але розгорнута наукова теорія влади як основа глобального політичного аналізу ще не створена. До дослідження сутності влади і її реальних проявів зверталися сучасні вчені В. Б. Авер'янов, С. С. Алексєєв, І. А. Ісаєв, Д. А. Керімов, А. Ф. Колодій, А. А. Коваленко, І. О. Кресіна, Л. С. Мамут, О. М. Мироненко, В. В. Мшвенієрадзе, В. С. Нерсєсянц, Д. В. Ольшанський, Г. В. Осіпов, В. Ф. Сіренко, В. М. Селіванов, Г. Ю. Семігін, О. В. Скрипнюк, В. М. Соколов, Н. В. Хазратова, В. Ф. Халіпов, С. Є. Ханєєв, В. В. Цветков, В. П. Шейнов та інші. Так, методологічні аспекти влади досліджував В. М. Селіванов. Природа влади, її структура і методи застосування висвітлювались В. Ф. Халіповим. Аналіз взаємозв'язку інтересів і права, реалізації інтересів у державному управлінні, дослідження проблем влади і корупції як прояву формування і реалізації негативних незаконних інтересів у суспільних відносинах проведено у працях В. Ф. Сіренка. Взаємовідносини влади та мас у сфері політики вивчали В. М. Соколов та С. Є. Ханєєв. Основи політичної психології викладено Д. В. Ольшанським².

Аналіз праць зазначених вчених дає змогу виокремити малодосліджені аспекти політичної влади, які потребують подальшого наукового дослідження. Насамперед це стосується емоційно-вольових, психологічних основ влади. Адже психологія влади не часто привертає увагу сучасних авторів. Цікаве дослідження психологічних аспектів природи влади і лідерства, передумов і технології управління суспільною свідомістю провів В. П. Шейнов, який досить вдало розкрив закони і механізми функціонування системи відносин підпорядкування і управління, акцентував увагу на методах виявлення потенційних лідерських можливостей і визначення схильності людей до залежності³. Психологічні детермінанти відносин особистості і держави вивчала Н. В. Хазратова⁴. Однак, теоретичну розробку психології влади як складової теорії влади ще не завершено.

Психологія влади активно розроблялась представниками соціально-психологічного напрямку, що започаткували в кінці 20-х – середині 30-х років ХХ ст. Ч. Мерріам, Г. Госнелл, Г. Лассуелл. У цей час домінував біхевіористський підхід (від англ. behavior – поведінка), прихильники якого вивчали неформальні аспекти державного управління, буття влади загалом, концентрували увагу на діях людей, що прагнуть досягти своїх політичних цілей. Біхевіористи підкреслювали наукову цінність не теоретичних досліджень, а емпіричних фактів, визнавали необхідним застосування до аналізу політичних явищ ме-

тодів інших наук, у тому числі природознавчих і точних. Для біхевіористського підходу було характерним трактування політичної влади як особливого типу поведінки, за якого одні люди керують, а інші їм підкоряються. Влада зводилась до взаємодії реальних осіб. Головним завданням такого поведінкового підходу стало вивчення діалектики впливу об'єктивних умов на внутрішню мотивацію і, навпаки, вплив внутрішніх стимулів, через людську поведінку, на зовнішні умови.

Поведінковий підхід з самого початку прагнув прагматичного осмислення політики на основі поєднання політичного і психологічного знання. Психологічні інтерпретації влади, виходячи з її біхевіористського розуміння як поведінки реальних індивідів, роблять спробу розкрити суб'єктивну мотивацію цієї поведінки, вважають, що витoki влади існують у свідомості й підсвідомості людей.

У змістовному плані поведінковий підхід поставив у центрі уваги не лише доступні для спостереження аспекти людської діяльності (власне «поведінки») у політиці, але й внутрішні суб'єктивні механізми поведінки. Зокрема, особливе місце в межах поведінкового підходу займали дослідження соціально-психологічних установок, свідомості, самосвідомості та стереотипів суб'єкта політичної поведінки.

У вітчизняній науці близьким до поведінкового виявився діяльнісний підхід. З точки зору його прихильників, політика є певною людською діяльністю зі своїми мотивами, цілями і результатами. Діяльнісне розуміння політичних явищ аж ніяк не суперечить поведінковому підходу, оскільки поняття «поведінка» і «діяльність», по суті, дуже близькі.

До переваг поведінкового підходу сучасна наука відносить вирішальний акцент на суб'єктивні аспекти і стан політики. Недоліками ж визнається обмеженість як електоральною поведінкою, так і стабільною політичною системою, вербальною та індивідуальною поведінкою⁵. Водночас сучасна наука визнає, що з кінця 60-х років XX ст. у ході «постбіхевіористської революції» було відроджено інтерес до філософсько-теоретичних аспектів політичної науки в їх синтезі з емпіризмом.

Я визнаю недоліки поведінкового підходу. Однак вважаю, що в теоретичних наукових дослідженнях найбільш ефективним є синтетичний підхід, який базується на поєднанні позитивних моментів різних наукових напрямів, що застосовують свою методологію. Тому є необхідним звернення до дослідження емоційно-вольових, психологічних основ влади, оскільки позитивні здобутки прихильників даного напрямку можуть бути корисними у сучасній практиці державотворення, що зазнає впливу різних макро- і мікросоціальних факторів, у тому числі психологічних, економічних, біологічних тощо.

Більшість напрямів сучасної політології пов'язує політичну владу зі взаємодією суспільних інтересів, з асоціативною діяльністю різноманітних соціальних груп, які у своєму протиборстві прагнуть до організованого примусу, насильства як основи здійснення своєї політики. Влада і насильство розглядаються як поняття невіддільні одне від одного. Адже влада відтворює здатність одного індивідуального або колективного суб'єкта примусити іншо-

го здійснити певні дії. Таке розуміння влади безперечно пояснює один із способів її використання. Підставою влади дійсно може слугувати сила. Але щоб розкрити сутність влади її слід розглянути як невід'ємну атрибутивну належність соціальних відносин (індивідуальних, групових, колективних, масових), як здатність діяти, приймати рішення і реалізувати їх. До проблеми влади, як природного і соціального явища, слід застосувати широкий філософський підхід, що спирається на реальні факти суспільного життя і досягнення інших суспільних наук.

Владу можна оцінювати як унікальний соціокультурний і політико-правовий феномен, що втілює соціальні і культурні досягнення людства. Але влада є також могутньою пристрастю, що не завжди адекватно усвідомлюється, одним із всепоглинаючих, нездоланно бажаних потягів, сферою задоволення амбіцій і прагнень. Це також широка сфера спілкування, взаємодії, співробітництва, партнерства, спільних дій.

Разом з тим, це сфера роз'єднання, протистояння, конфронтації, спорів, претензій, ворожнечі і боротьби⁶. Причини таких пояснень можна знайти у самій природі людини, сутність якої розкривається в процесі аналізу людської поведінки.

Для людини є характерним прагненням до першості. У досягненні своєї мети людина знаходить здійснення і ствердження своєї сутності. Цей процес є безперервним. За словами Н. Макіавеллі, «як тільки люди припиняють боротися, змушені до боротьби необхідністю, вони починають боротися, змушені до цього честолюбством»⁷. Прагнення до першості, до влади, ніколи не зникає. Воно визначає як розум людини, так і спосіб її життя. Важко спростувати твердження австрійського психолога, одного із найвидатніших представників психоаналізу, засновника школи «індивідуальної психології» Альфреда Адлера, що прагненням до першості і соціальної влади суб'єкт намагається компенсувати дефіцит влади, що усвідомлюється ним як недостатність своїх здібностей⁸.

На особливу увагу заслуговує аналіз процесу сприйняття особистістю навколишнього соціального світу залежно від імпульсів і прагнень індивідуального несвідомого, проведений Е. Фроммом. Важливою рисою існування особистості у сучасному суспільстві Е. Фромм вважає самотність, ізолюваність та відчуженість. Значна міра автономії та свободи вибору одержані нею ціною втрати почуття безпеки та появи відчуття особистої незначущості. Окрема особистість втрачає здатність приймати рішення. Її активність поглинається організованими соціальними структурами. Їх активність, спрямована на забезпечення безпеки, сприяє роз'єднанню людей та їх деіндивідуалізації.

Наслідком такої ситуації можуть бути три найбільш типові види поведінки, які Е. Фромм назвав стратегіями втечі від волі. Перш за все індивід може цілком підпорядковувати свою поведінку загальноновизнаним соціальним нормам, намагаючись нічим не відрізнитись від інших. Він також може намагатися подолати відчуття неповноцінності, знищуючи або підкоряючи інших. На-

решті, індивід може об'єднувати себе з кимось або чимось зовнішнім (найчастіше з державою), тобто реалізує стратегію авторитаризму⁹.

Якщо перший механізм втечі не має особливої соціальної значущості, то цього не можна сказати про авторитаризм і деструктивність. Індивід прагне відмовитись від незалежності своєї особистості, поєднати своє «я» з ким-небудь, або чим-небудь зовнішнім, щоб завдяки цьому набути силу, якої йому бракує. Способи функціонування такого механізму Е. Фромм знаходить у прагненні до підпорядкування і до панування, або в мазохістських і садистських тенденціях.

Чіткими формами прояву мазохістських тенденцій є відчуття власної неповноцінності, безпорадності, нікчемності, в результаті чого індивід цілком залежить від зовнішніх сил: від інших людей, від певних організацій тощо. Він прагне не стверджувати себе, а принижувати, завдавати собі болю, підпорядковувати свої вчинки дійсним або уявним владним велінням зовнішніх сил. Мазохістські тенденції нерідко раціоналізуються, і мазохістська залежність виступає під маскою любові і відданості, комплекс неповноцінності видається за усвідомлення дійсних недоліків, а страждання виправдовуються їх неминучістю за даних обставин.

Протилежними мазохістським тенденціям є тенденції садистські. Е. Фромм виділяє три їх типи. Перший тип – це прагнення поставити інших людей у залежність від себе і здобути повну і необмежену владу над ними. Другий тип – прагнення не лише мати необмежену владу над іншими, а й експлуатувати їх. Це може бути пов'язано з прагненням привласнити матеріальні цінності, що належать іншим, або ж може стосуватися моральних та інтелектуальних якостей, властивих іншій людині. Третій тип характеризується прагненням завдавати іншим людям страждання, або бачити, як вони страждають. Страждання можуть бути фізичними, але найчастіше це душевні страждання¹⁰. Можна з впевненістю стверджувати, що виділення таких типів поведінки є умовним. Як правило, всі три садистські тенденції проявляються в діяльності одного і того ж суб'єкта одночасно, або послідовно.

Жадоба абсолютної влади над живою істотою, або пристрасть, – це сутність садизму за Е. Фроммом. Він писав: «Садизм – одна із можливих відповідей на питання, як стати людиною (якщо немає інших способів самореалізації). Відчуття абсолютної влади над іншою істотою, відчуття своєї всемогутності щодо цієї істоти створює ілюзію подолання будь-яких екзистенціальних перешкод..., особливо якщо у реальному житті у людини немає радості і творчості. За своєю сутністю садизм не має практичної мети ... Він є перетворенням безсилля в ілюзію всемогутності. Тобто це релігія духовних виродків»¹¹. При цьому садист залежить від свого об'єкта. Він потребує «належну йому» людину, оскільки його власна уява відчуття сили заснована лише на тому, що він є чийось володарем. Садист же, який зазнав поразки, негайно перетворюється на мазохіста, або шукає нову жертву і, таким чином, продовжує своє «панування».

Мусимо визнати, що найбільш небезпечні способи захисту від відчуття власної нікчемності проявляються у невротичному прагненні до влади, нама-

ганнях все тримати під своїм контролем, безглуздому бажанні наполягати на своєму, у надмірних амбіціях з претензіями на владу, у нехтуванні прав інших осіб і загально визнаних норм людської поведінки. Не можна не погодитись з Е. Фроммом, що той, хто не здатен до опору, також страждає певним дефектом характеру. Замість садистських рис у нього розвиваються риси мазохіста, прагнення підкорятися. Причини відмови від опору можуть бути різні, але найчастіше такою причиною є страх. З розвитком суспільства на зміну регуляції поведінки «за страхом» прийшла моральна регуляція за механізмом сорому. Від страху (реакції тривоги за схемою «що зі мною буде») моральність розвивається до сорому («що про мене подумують»), або ж залишається в межах страху («що про мене скажуть» і, як наслідок, – «що зі мною буде»). Цілком вірно зазначає В. П. Шейнов, що психологічно почуття сорому є тим самим страхом, але загроза при цьому адресована не тілу, не фізичній безпеці, а особистості. Сором – це страх бути психологічно відокремленим від МІ за якийсь вчинок¹². Почуття страху і сорому – улюблені мішені впливу з боку маніпуляторів, які в результаті психологічного насильства набувають повної влади над залежним суб'єктом.

Насильство є дійсністю, яка повсякчас відтворюється в нових формах і загрожує людині, соціальній групі, спільності. Таким є, наприклад, насильство через посередництво неполітичних груп, які здійснюють владу через соціальне, економічне, ресурсне, інформаційне, культурне або інше домінування, так чи інакше спираючись на державно-політичну підтримку. Зазвичай насильство здійснюється не епізодично, а є проявом щоденної практики за певних соціальних обставин, спрямованих проти людини або спільноти. Насильство перетворюється на системні норми поведінки, звичай або навіть спосіб життя і при цьому стає дедалі анонімнішим та прихованішим¹³.

До найжорстокіших проявів насильства найбільше схильний натовп. Сучасні автори нерідко ототожнюють поняття «натовп» і «маса», з чим не можна погодитись. Слід проводити розмежування між цими поняттями, розглядаючи їх з політичної і психологічної точок зору. Політичні інститути влади мають тенденцію розглядати як натовп будь-які масові прояви протесту, що не санкціоновані владою, навіть якщо вони організовані і дисципліновані.

Такий підхід не дає можливості виокремити ті особливості натовпу, які принципово відрізняють його від інших людських агрегацій. З точки зору політичної психології, натовп – це множина людей, не пов'язаних між собою спільністю мети і єдиною позиційно-рольовою організацією, але об'єднаних спільним центром уваги, подібністю емоційного стану і приблизно одним типом масової свідомості. За словами французького соціального психолога С. Московичі, натовп – не скопичення людей в одному місці, а людська сукупність, для якої характерна психологічна спільність¹⁴.

У натовпі, як відомо, людина поводиться не так, як у тому разі, коли вона діє одна. Людина перебуває під впливом натовпу. На думку французького соціолога, соціального психолога і публіциста Г. Лебона механізмами психологічного впливу натовпу на індивіда є зараження, наслідування і навіювання. У книзі «Психологія народів і мас» (СПб., 1896 р.) Г. Лебон стверджував, що у

натовпі зникає свідомо особистість, переважає особистість несвідомо, знижується інтелект і вся раціональна сфера, почуття та ідеї всіх окремих одиниць приймають одне спрямування, спостерігається тенденція до негайної реалізації навіяних ідей. Індивід у натовпі перестає бути самим собою, він стає частиною натовпу, а значить опускається до рівня варвара, тобто істоти інстинктивної. У нього з'являються нахили до сваволі, жорстокості, дратівливості, лютощів. Людина у натовпі здатна на вчинки, що суперечать не лише її звичкам, а й інтересам¹⁵. Натовп ніколи не несе відповідальності, а сама належність до натовпу позбавляє індивідуальної відповідальності. Психологічним результатом цього є зростаюче відчуття влади у індивіда, який є частиною натовпу.

Влада натовпу, як якісно нової системи, безпосередньо пов'язана з насильством, що проявляється відкрито. Отже, джерелами насильства може бути і держава, і окремий індивід, і суспільство, але у будь-якому разі насильство виявляється пов'язаним з владою.

Згідно з вченнями психоаналітичного напрямку особистість сприймає та оцінює соціальні організації залежно не від їх об'єктивних характеристик, а від власних суб'єктивних властивостей. Тому політична влада нерідко отожднюється з фактичною залежністю людей одного від одного і розглядається як сила, що обумовлена усвідомленням залежності від держави.

У сучасній науковій літературі виділяють основні детермінанти взаємодії особистості з державою. Так, на думку Н. В. Хазратової, такими детермінантами є внутрішньомотиваційна, зовнішньонормативна і аксіологічна. Внутрішньомотиваційна виявляє себе в такій універсальній соціально-психологічній потребі особистості, як потреба в соціальній самореалізації. Вона спонукає особистість до активності в соціально-психологічному просторі держави, а також актуалізує певний ракурс відображення держави: остання сприймається або як така, що сприяє, або як така, що перешкоджає такій самореалізації. Зовнішньонормативна детермінанта пов'язана з потребою особистості у безпеці, захищеності від соціальної експансії. Ця потреба зумовлює прагнення впорядкованості соціального середовища, його прогнозованості та передбачуваності. При цьому впорядкованість соціального середовища зазвичай виявляється як у регламентації поведінки, так і регламентації суджень щодо соціальних об'єктів. Аксіологічна детермінанта пов'язана з психологічною потребою у сенсі буття, який особистість може шукати відокремлено від інших, а може – навпаки, приєднуючись до організованої спільноти і поділяючи (запозичуючи) притаманну їй систему сенсів. У такому випадку особистість переживає почуття виправданості власного існування, насамперед як члена спільноти, як її невід'ємної складової.

Активність особистості у соціально-психологічному середовищі держави спонукається певними мотивами перш за все глибинно-психологічного, несвідомлюваного характеру. Це може бути мотив прагнення до влади, мотив патерналізму, прагнення до успіху, престижу або потреба у самоствердженні тощо. Їх об'єднує одна властивість – прагнення до соціального втілення та утвердження власного Я. Так, наприклад, потреба у самоствердженні задоволь-

няється носіями влади насамперед завдяки можливості впливати на події, на долю залежних від них людей. В основі зазначених мотивів лежить потреба в соціальній самореалізації. Суб'єктивний потенціал особистості потребує свого втілення, зокрема у її соціальному житті. При цьому задоволення даної потреби передбачає не лише досягнення соціального визнання, а й соціального втілення свого життєвого задуму. У такому випадку здійснення соціальної самореалізації потребує структурованої (а отже, ієрархізованої) соціальної системи, яка створюється державою¹⁶.

Найбільш важливою для нас є зовнішньонормативна детермінанта та зумовлені нею ракурси сприймання особистістю держави, відповідно поведінка особи щодо держави. Адже політична стабільність у державі забезпечується переважно за рахунок громадянської активності, генерованої внутрішніми силами суспільства загалом і кожної особи зокрема.

Способи реалізації своєї волі особа мусить узгоджувати із суспільними стандартами та правовими нормами, встановленими державою. Саме держава забезпечує стабільність та вносить визначеність у життя суспільства. З одного боку держава за допомогою правових норм накладає певні рамки на життя суспільства, визначає напрями його розвитку, з іншого боку – забезпечує концентрацію зусиль різноманітних груп та окремих осіб на конкретних напрямках розвитку суспільства, що може сприяти росту його динаміки та ефективності. У разі розходження думок стосовно того, що є дійсно правильним, а що таким не є, норми права, встановлені державою, пропонують визначені варіанти поведінки. З плином часу вони певною мірою забезпечують стабільність, тобто неперервність, як компоненти орієнтованої впевненості. За словами Р. Циппеліуса, право виконує важливу соціально-стабілізуючу функцію, оскільки позбавляє соціальні конфлікти їхньої підривної сили, не допускаючи «кулачного права» та міжусобиць, стверджуючи на їхньому місці правовий порядок. Право розв'язує завдання залагодження конфліктних інтересів раціональним (у певних межах) та договірним способом. Водночас, незважаючи на його стабілізуючу функцію, право не слід розглядати просто як «статичний» елемент. Воно може бути знаряддям цілеспрямованого керування поведінкою, особливо соціальними змінами в суспільстві¹⁷. Саме право відіграє роль у формуванні та стабілізації суспільства, у впорядкуванні та інтегруванні суспільних дій з тим, щоб створювати узагальнені і сталі моделі поведінки. Нормативно встановлена і координована поведінка у свою чергу забезпечує існування суспільства як соціологічної реальності і стабільної структури.

За тривалий час свого існування влада втілила соціальні і культурні досягнення людей. Її закріплено нормами права. Влада – феномен надзвичайно впливовий, багатогранний, такий, що стосується і суспільства, і людини. Умови її проявів, впливу, розуміння – це її існування в динаміці, в дії. Сучасна наука виходить із того, що прояви влади є природними для людини, що вони закладені глибоко в біологічних і соціально обумовлених засадах її свідомості. Таку ж складну біосоціальну природу має й інша сторона влади – підпорядкування. Адже керівництво і виконання є двома універсальними і неподільними принципами влади. Ці принципи взаємопов'язані, як і два типи особистості –

схильної керувати і такої, якою керують. Обидва типи є суспільно необхідними. Вони відтворюються у формі політичних структур і відносин між ними, а саме у формі держави і громадянського суспільства, уряду та мас і т. п. Перед сучасними дослідниками постає завдання побачити, дослідити і пояснити соціокультурний і політико-правовий феномен влади, прогнозувати його розвиток, управляти політико-психологічними процесами на основі розуміння і прогнозування їх розвитку. Управління цими процесами, перетворення їх в організовані і безконфліктні, сприятиме забезпеченню стабільності суспільства, практичному вирішенню ключових проблем державотворення.

1. Політологія: Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космика, В. Харченко. – 2-е вид., перероб. та доп. – К., 2003. – С. 51. 2. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: Монографія. – К., 2002. – 724 с.; Халипов В. Ф. Энциклопедия власти. – М., 2005. – 1056 с.; Сиренко В. Ф. Интересы – власть – управление / АН УССР. Институт государства и права. – К., 1991. – 156 с.; Сиренко В. Ф. Интересы, власть, коррупция. – К., 2006. – 72 с.; Соколов В. М., Ханеев С. С. Власть. Политика. Массы. – Одеса, 2002. – 204 с.; Ольшанский Д. Политическая психология. – СПб., 2002. – 576 с. 3. Шейнов В. П. Психология власти. – М., 2003. – 528 с. 4. Хазратова Н. В. Психология відносин особистості й держави: Монографія. – Луцьк, 2004. – 276 с. 5. Ольшанский Д. Цит. праця. – С. 23, 24, 27. 6. Халипов В. Ф. Цит. праця. – С. 19, 20. 7. Шейнов В. П. Цит. праця. – С. 10. 8. Адлер А. Мотив власти // Психология мотивации и эмоций / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтера и М. В. Фаликман. – М., 2002. – С. 301. 9. Хазратова Н. В. Цит. праця. – С. 39, 40. 10. Фромм Э. Бегство от свободы / Пер с англ.; Общ. ред. П. С. Гуревича. – М., 1995. – С. 124, 125, 126. 11. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Перевод; Авт. вступ. ст. П. С. Гуревич. – М., 1994. – С. 252. 12. Шейнов В. П. Цит. праця. – С. 259. 13. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. – К., Л., 2003. – С. 417, 418. 14. Ольшанский Д. Цит. праця. – С. 427, 428, 438. 15. Лебон Г. Психология народов и масс // Психология толп. – М., 1999. – С. 15–254; Шейнов В. П. Цит. праця. – С. 263, 271. 16. Хазратова Н. В. Цит. праця. – С. 78, 82, 83. 17. Циппеліус Р. Філософія права: Підруч. / Пер з нім. – К., 2000. – С. 73, 74.